

DOLGANI OLUSTIKUJUTTODES LEIDUVATEST TRADITSIOONILISTEST USKUMUSTEST

Galina Gratšova. Venemaa, Sankt Peterburg

Välitöödel saab etnograaf vaatluste ja inimeste elust vahetu osavõtmise kõrval sageli informatsiooni jutustuste vahendusel, mis kõnelevad ühest või teisest reaalselt toimunud sündmusest või olukorrast. Osa sellisest informatiivsest materjalist kujutab endast jutupärimuse hulka kuuluvaid lõpetatud loometeoseid. Folkloristikas liigitatakse need lood tavaliselt memoraatideks või muistenditeks. Kui jutt baseerub millelgi olematul või fantastilisel, klassifitseeritakse nad müütideks.¹ Kui jutud puudutavad igapäevaelu, ebatavalisi kohtumisi või sündmusi, siis liigitatakse jutud muistendite hulka.² Maailmapildiga seotud pärimustes, mis põhinevad traditsioonilistel uskumustel, põimuvad need kaks liigitust omavahel tihedalt, neid jutte on mugavam nimetada olustikujuttudeks, pajatusteks. Olustikujutule on iseloomulik, et puuduvad üldtuntud ja laialt levinud jututuübid, kuid neis leidub hinnalist faktilist materjali, millele lisandub sageli veel kunstilisuse ja folkloori tunnuseid. Vaatamata sellele, et jutustus võib olla loomishetkel ainukordne, et teda ei jutustata veel teiste poolt edasi, antakse süžee edasi suuliselt ja edaspidi võib sellest saada pajatus/memoraat, mis võidakse kirjalikult fikseerida, aga samahästi võib ta jääda edasise levikuta. Piir folkloori ja mittefolkloorse suulise kommunikatsiooni vahel pole ilmselt jääk, vaid seal on tegemist üleminekuvööndiga.³

Uurimustes on korduvalt konstateeritud, et oma kujunemise alguses on folkloor geneetiliselt seotud eluolu ja traditsioonilise elulaadiga - katkematu ja tõeliselt loominguilise folkloori käibimiseks on see üks peamisi püsitingimusi. See on püsifaktor, mis tagab elava traditsiooni ja selle pärandatavuse.⁴ Olustikujutud kajastavad folklooris otseselt dolganite etnograafiat, viitas A. Popov.⁵

Järgnev kirjutus põhineb 1980. ja 1988. aasta ekspeditsioonil autori poolt dolganitelt kogutud juttudel. Loomulikult on käesolevas võimalik peatuda vaid mõnel traditsioonilisel kujutelmal.

Hatanga dolganid (Novorõbnoje küla) peavad (nii nagu paljud teised rahvad) vett pühaks elavaks substantsiks. Arvatakse, et Vesi - *tangara* - on jumal. Veesse tuleb austusega suhtuda. Hatanga lahe dolganid - kütid, kalurid ja põdrakasvatavad satuvad veelusel püügil käies korduvalt oma elu jooksul ohutu, kui lahel hakkab jää liikuma või kui tuleb karjaga üle lahe minna, eriti kevadise karjarände ajal. Voolust kantud inimeste käitumisest on kirja pandud hulga lühijutte.

“Vesi on samuti tangara. Selline laul on olemas, üks eit laulis seda. Seda kuulati. Minagi kuulasin. Väga kurb laul. Ta oli parajasti jõe jääl, kui see kaldast lahti murdus. Ta triivis ja laulis Veele, et see teda haletseks ja juhiks ajujää kaldale. Laulus jutustas ta oma elust. Kuidas sündis ja läks mehele. Lapsed jäävad orbudeks, kui ta sureb. Annetas Veele kuldsõrmuse. Kaua aega triivis ja laulis. Viimaks juhtis vesi jäätüki kaldale.”

Teine sarnase sündmustikuga jutustus puudutab Kristofor M-i isa, täiesti konkreetset praegugi naaberkülas elavat meest. Ajujää triivis minema põtrade ja põdrakarjustega. Veel paluti kaua, et ta uhuks jääpanga kaldale, kuid see juhtus alles peale seda, kui Kristofori isa oli tapnud ja vette heitnud oma valge põdra.

Sellised Taimõri põliselanike rändlood osutavad, kui tarvilik on usundisüsteemi toetus rahvaluulele. Samuti sunnib see erinevaid jutustajaid sarnaseid jutte ühendama konkreetsete isikutega, on need siis oma sugulased või muidu kaasaegsed. Viimasele jutule analoogilistest juhtumistest on jutustanud mitmed teistes Hatanga osades elavad dolganid.

Naine ja tütar istusid kaua kaldal ja pildusid vette sel ajal väga kalleid ja haruldasi kuivikuid, et vesi annaks uppunu keha välja. Nad palusid vett: “Anna meie isa tagasi!”

Neis juttudes ilmneb täiesti kindel suhtumine veesse kui võimsasse stiihiasse, mis kõikvõimalikel põhjustel haarab inimese endaga kaasa või tuletab meelde vajadust suhtuda temasse tähelepanelikult. Triivjääle sattudes palub inimene Veel kaua ja visalt pääsemist. See saabub alles siis, kui ta on lootuse kaotanult Veele annetanud parima, mis tal sel hetkel kaasas on. Pole kahtlust, et inimene, kes lapsest saadik kuulis sarnaseid jutte ja kasvas traditsiooni keskel üles, käitub analoogilises olukorras täpselt samal kombel.

Kindlaskujunenud suhtumine on jälgitav ka loomade puhul, keda peetakse Vee läbi kannatanuteks. *“Kord oli selline juhus, et viiger oli sattunud veest väga kaugele. Tõus heitis ta maale ja nähtavasti roomas ta valele poole. Inimesed leidsid ta püüniseid üle vaadates. Imestasid kõvasti. Aga selliseid loomi ei tohi puutada. Sest nad on nagu Vee poolt ära neetud ja tema tegi nendega nõnda.”*

“Ükskord tuli Hatangasse valge karu. Ta oli üleni jäätunud. Tuli inimeste juurde. Vesi needis ta ära ja ajas kohale. Teda ei tohtinud puutada. Vesi tõukas ta endast välja, Hatanga jõgi.”

Arvatakse, et Vee poolt väljaheidatud loomi ei tohi kasutada, muidu vesi võtab endale inimese, kellel on üll temast tehtud rõivad, või laiemalt - isiku, kes kasutab sellise looma kehast valmistatud asju.

Surma ja hauataguse elu teemal vesteldes võib harilikult kuulda ütlust: “Keegi pole sealt veel tagasi tulnud.” Ometi on osa jutte sellises vormis, et panevad jutustaja endagi naeratama. Novorõbnoje külast on üles kirjutatud lühijutt

ebatavalisest olukorrast.

“Sõndaskos, räägitakse, olnud 1976. aastal juhus, et suri dolgan. Pandi juba kirstu. Kolmandal päeval, kui pidid olema matused, tõusis ta üles ja ütles: “Vara matate mind.” Temalt küsiti pärast, et kuidas sealilmas oli. Ta rääkis, et nägi seal kõiki sugulasi. Nad elavad väga halvasti - isegi suitsu küüsid tema käest. Kihutasid ta sealt minema, ütlesid, et tuli vara: “Mine teeni veel!” Dolganid räägivad, et inimesel on elu jooksul 44 surma. Kui saabub viimane surm, siis läheb juba teise ilma.”

Niisiis kujutletakse teist ilma paigana, kuhu kogunevad kokku kõik omak- sed ja surnu satub sugulastest koosnevasse sootsiumi. Nad ei tööta nii aktiiv- selt kui siinilmas ja tunnevad alaliselt puudust - “elavad halvasti”. Kujutlus 44- st surmast, mis on inimesel elu jooksul, on levinud Taimõrilt kagusse mongolite maailma, kus 44 julma ja salakavalat tengrit põhjustavad inimestele kõikmõel- davaid hädasid.⁶ Selle traditsiooni transformeerunud vastukaja leiame dolga- nite pärimusest.

Olustikujutte isikliku elu sündmustest, mis sööbisid eriti teravalt mällu ja on seotud mingi dramaatilise või imestust ärritanud olukorraga ja mis sugenevad spontaanselt, räägitakse mõnikord ka etnograafi küsimise peale. Sagedasti on täheldatav, kuidas esitamise käigus täiendatakse juttu üksikasjades, mille mälus säilimises võib kahelda. Toimub jutu kunstiline dekoreerimine. Ootuspäraselt võib edasikandumisel selline jutt muutuda püsivaks pärimuseks, millel on olemas kõik folklooriteose tunnused. See kehtib eriti siis, kui jutt illustreerib käibivaid uskumusi.

1988. aastal kirjutasin terve rea niisuguseid jutte üles elatanud lääne-dol- ganilt Poliina (Pelageja Romanovna) Bezrukihilt, kes paberite järgi on sün- dinud 1914. aastal. Ta kasvas üles kümmeaastase last ja praegu on tal 34 lap- selast ja kaks lapselapselast. Hea traditsioonitundjana on tal suured elukoge- mused ja iseloomult on ta väga seltsiv. Imepärane õrnus, headus, ennastsalga- vus, ääretu inimlik soojus ja peenetundelisus tõstavad teda esile isegi elatanud põhjalaste hulgast, kellele need iseloomujooned on eriti omased. Seltsivusele, loomumomentele optimismile ja huumorimeelele vaatamata ei peeta Poliina Roma- novnat heaks jutustajaks ja veel vähem jutustajaks. Ometi ilmnes küsitluse käigus, et tegemist on jutustajatalendiga, kes piltlikult ja kunstipäraselt maalib erinevaid olukordi.

Ta sündis põlises vene perekonnas Jenissei alamjooksul. Peret mõjutasid samojeedide kõrval tugevasti dolganid. Mehele pandi Poliina Romanovna ava- mi dolganile, kelle suguvõssa kuulus ka jenissei neenetseid. Lapsed kasvasid üles dolgani keskkonnas ja neist said dolganid. Jutustaja mäletab küll oma vene päritolu, kuid on eneseteadvuse ja passi järgi dolgan. Sünnipäritolu, lapseõlv ja järgnev elu tulevad ilmsiks maailmavaate kindlate joontena, mis tervikuna

sobivad nii dolgani kui Jenissei alamjooksu vene põliselanike kultuurikonteksti. Ta vene keel on omapärane. Keeles on jälgitav sisisevate häälikute moonutamine, ja muud Taimõri keskosa põliselanikele iseloomulikud iseärasused.

Mälestusjutud esitab Poliina Romanovna väga piltlikult, pisimate üksikasjadega. Ta mõtleb läbi olukorra kujunduse, liidab selle põhisüžeele, lisab dialoogi. Tavaline olustikuline meenutus hakkab võtma püsivate tunnustega folklooriteose ilmet. Jutt otsekui nihkub jutustaja isikust kaugemale ja hakkab iseseisvalt eksisteerima. Lugu on täiesti küps ka autorita levimiseks. Kõik jutustused on nii või teisiti traditsiooniliste uskumuste realiseeringuiks igapäevases elus. Paljud neist on seotud tulevikus toimuvate sündmuste ettekuulutamisega. Ettekuulutuse saab inimene välistest seikadest, mis esmapilgul pole tulevikus toimuvaga seotud.

Huvitav on ema ja vanaema surma asjaoludega seotud pikk ja kunstiliselt viimistletud jutt, mis ulatub tagasi lapsepõlveaega. Liiga varast kuukirjade algamist peeti eelseisvate halbade sündmuste endeks, kellegi surma ettekuulutuseks. Peatselt suri vanaema, seejärel ema. Ema surm aga langes ajaliselt kokku sellega, et Poliina ja ta vend püüdsid suure kala. Tuur tuli otsekui ise nende juurde ja lasi end uimaseks lüüa. *“Pani pea nagu spetsiaalselt ette - löö mind maha! Lõin täpselt. Olin väike tüdruk ja lõin hiigeltuura silmapilkselt uimaseks. Nagu oleks ta ise nõnda soovinud. Ja kohe kõht ülespidi!”* Tähelepanväärt on siinjuures asjaolu, et ema sugukonna liikmetel oli tuura söömine keelatud. Peale matuseid viidi kala ära töötlemispunkti.

Jutustus osutab, kuivõrd üldiselt oli venelastel levinud ettekujutus ühe elu vahetamisest teise vastu, reaalse või potentsiaalse inimelu asendamisest teise inimese või looma eluga. See kujutelm põhineb üldtuntud tõdemusel, et looduses on kõik vastastikku seotud ja tasakaalus: millegi omandamine tähendab mõne muu asja/olendi kaotamist. Jälgitav on igivana ettekujutuse püsimine, mille kohaselt inimelu on seotud looma eluga. Tuura peetakse iseäranis pühaks kalaks. Ka tänapäeval ei puuduta jeniissei neenetsite naised kala soolates tuura, haugi ega lutsu, jättes need meeste töödelda. Samamoodi käituvad tuura suhtes Jamali poolsaare komi naised.⁷ Juhtumit hiigelsuure, ebatavalise tuura püüdmiisel võib interpreteerida nõnda, et inimese hukkumine põhjustas samaaegselt looma või kala surma. Võimalik, et seejuures on säilinud midagi suhtumisest temasse kui esivanemasse. Nganassaanid näiteks seostavad mõnikord inimese hukkumist teatava puu hävimisega.

Poliina Romanovna juttudes kajastub eredalt abiellumisjärgne kohastumine dolganite nomaadieluga, elamu miljö, elutingimused, inimestevahelised suhted. Eriti märgatav on see, mis teda rabas teiste Taimõri rahvaste tavades võrreldes vene olustikuga. Sarnaselt etioloogilistele muistenditele ja müütidele lõpeb jutt mõnikord traditsioonilise lõppvormeliga, mis kinnitab uskumuse või kombe,

millele jutt on rajatud, paikapidavust. Sünnituse kohta on kirja pandud meenu-tusi tavadest, mis ei lase katkeda ema ja lapse tihedal seosel. Siinkohal esitame lühikokkuvõtte ühest sellisest:

Olukorda raskendas asjaolu, et tundra peatuspaigas polnud abistajanaist-ämmaemandat, kes on dolganitel tavaliselt abiks. Juures olid vaid sünnitaja ema, elatanud naine, ja tollal veel päris noor Poliina. Jutu käigus selgub, et ema ei tohi tüdart sünnitusel abistada. Elatanud naine närveerib tõesti kõvasti. Poliina palub emal end õpetada ja katsub sünnitajat abistada. Ema seob nabanööri, kuid väga nõrgalt. Poliina seob naba kõvemini kinni ja tundmata veel korralikult dolganite tavasid, palub emal nabanööri läbi lõigata. Too lõikab. Mõne aja pä-rast jõuab kohale ämmaemand, kes pragab emaga, et see ise nabanööri katki lõikas - nii laps kui sünnitaja oleksid võinud surra. Ohtu vähendab see, et nabanöör oli võõra inimese poolt kõvasti üle seotud. Jutustuse lõpul konstateeritakse kerge kahtlusega, et emal ei soovitata tütre sünnituse juures olla, ammugi mitte läbi lõigata sündinud lapse nabanööri.

Jutustus kinnitab uskumust, mis on tuntud teistel Siberi, eriti Taimõri rah-vastel, et lähisugulased (iseäranis ema, tütar, tütre laps) on otsekuu ühe na-banööriga järjestikku ühendatud ühe elulõnga külge (nii on näiteks ühes mui-nasjutus) ja selle lõnga läbilõikamine sellega seotu poolt hukutab kogu ära-lõigatud lüli, hävitab elu jätkumise.

Poliina Romanovna abieluaeg möödus kodukolde tule ümber. Suhted tulega olid väga lähedased. Poliina võttis teda alati kuulda, tule kõne ütles talle, kuidas on tarvis käituda. Selle eiramine tõi teinekord kaasa raskeid tagajärgi, mõjutas perekonnaliikmete elu ja tervist. Tulega seotud jutustustes tuleb esile terve kompleks lähisugulaste vahelisi suhteid. Iseäranis on see tajutav ühes, kus jutustaja kõneleb lähemalt oma viiekuise tütre surma asjaoludest, mille põhjus-tas tähelepanematu suhtumine tule hoiatusse hädaohu kohta. Uus inimene, kes tuleb majja kaugelt, ei tohi kohe tule ja selle omaniku vahelt läbi minna, vaid peab mõnda aega istuma läve juures, end soojendama, jooma teed, otsekuu laskma tulel ennast omaks võtta. Alles seejärel võib ta edasi minna. Jutus ilmneb tihe seos lapse ja abistajanaise-ämmaemanda vahel, kes aitas tal sündida. Po-tentsiaalselt saab jälgida, kuidas ta osutub lapse päästjaks kriitilises olukorras või isikuks, kelle juuresolekul laps ei sure. Tekib mulje, et kui ta pole enda poolt vastuvõetud väikelapse surihetkel tema juures, siis kaotab ta osa oma elust. Üldkehtivate normide kohaselt on selline käitumine väär.

Mingil juhul ei tohi kedagi lüüa ahjuroobiga, millega segatakse koldes süsi. See on osa tulest ja selline karistus on võrreldav tule läbi surmamisega. Eriti ohtlik on see, kui kolde perenaine karistab niimoodi tulega kokkupuutuvat isikut, näiteks poega. Poja naine pole tule perenaisega nii tugevalt seotud, kuid pojaga küll. Raseda nooriku löömine ahjuroobiga toob kaasa poja surma.

Mõne ohtliku olukorra jaoks on olemas tõrjeabinõud, teised on paratamatud. Kui tuli hoiatab ohu eest, siis seostatakse seda esimese mõttega, mis tekib kolde perenaisel peale tule kõnet. Sel juhul tuleb kasutada vabavormilist loitsu, kus palutakse tulelt abi, sest tema näeb seda, mida inimesed ei näe ja võib hädaohtu tõrjuda.

Mõnes jutus kõneldakse selgeltnägemise võimest, mida valdavad väikelapsed. Nad võivad ennustada ilma, külaliste saabumist, mõningaid kodust kaugel toimuvaid sündmusi. Etioloogilisi jooni võib leida ka unenäoasetustest. Nende abil saab näiteks selgeks, miks kadunule ei tohi pähe panna ahmi nahast äärisega mütsi.

Juttude eesmärgiks on vajalike sakraalsete sidemete ja nende juurde kuuluvate rituaalide säilitamine.

Lühikeses artiklis õnnestus peatuda vaid mõnedel dolganite uskumustel. Kaugeltki kõik nad pole kaotanud oma aktuaalsust. Näib, et kuni noored õpivad internaatkoolides ja on irutatud oma perest ja dolganite igapäevasest olustikust, nad ei pane tähele, kuidas vanemad, vanaisad ja vanaemad käituvad ekstreemsetes olukordades. Jõudes küpsesse ikka, kus tuleb vastutada lähedaste ja perekonna elu eest, ilmnevad küllaltki selgelt mitmed traditsioonilise usundi jooned. Iseäranis Poliina Romanovna tütrede, kellel on oma perekond ja lapsed, jälgendavad tema harjumusi ja võtteid elu säilitamiseks. Osa vanu käitumisharjumusi kaob muidugi jäädavalt. Noortelt dolgani ja nganassaani naistelt on korduvalt kuulnud kibedat kahetsust selle üle, et vanaema teadis, aga teda enam pole - tollal me ei küsinud ja nüüd pole seda enam kellegi käest pärida. Neist repliikidest kostab kaitsetust võimaliku hädaohu ees. See omakorda tõestab fakti, et põlvest põlve folkloorina edasi pärandatavad, püsivad usundi ja traditsioonilise käitumise normid tagavad kaitstuse, stabiilsuse ja kindluse, võime tunda elavat seost kogu ümbritseva maailmaga.

Tõlkisid Mall Hiimäe, Mare Kõiva

Kirjandus

1. Putilov, B. Predislovije. In: Mifologitšeskije rasskazō russkogo naselenija Vostotšnoi Sibiri. Novosibirsk, 1987, s 7-9.
2. Propp, V. Folklor i deistvitelnost. Moskva, 1976, s 52.
3. Tšistov, K. Narodnōje traditsii i folklor. Leningrad, 1986, s 32.
4. Putilov, B. Problemō tipologii etnografitšeskikh svjazei folklori. In: Folklor i etnografija: Svjazi folklori s drevnimi predstavlenijami i obrjadami. Leningrad, 1977, s 7.
5. Popov, A. Dolganskii folklor. Moskva, 1937, s 21.
6. Mihhailov, T. Burjatskii šamanism. Novosibirsk, 1987, s 13.
7. Autori välitööde tähelepanekuist.